

A logika feloldásának problémája

(1. *Célkitűzés*) Jelen tanulmány alaptémája a hegeli spekulatív dialektikának a tradicionális formális logikához való vitatott viszonyából fakadó probléma tárgyalása; különös tekintettel Martin Heidegger azon kijelentésére, miszerint Hegel a logikát feloldotta a metafizikában, s ezért a logikának a metafizikába való visszahelyezése az egyetlen esély a nyugati filozófia továbbélésére.¹ Egy jelentős kortárs szerző, Gerd Haefner hasonlóan vélekedett Hegel posztmodern jelentőségét illetően, noha a hegeli Logikát szerinte csak mint történeti stúdiumot szükséges számba venni² – ám ez utóbbit a metafizikai gondolkodás, azaz a szigorúan filozófiai értelemben vett gondolkodás alapjának új életre keltése szempontjából annál fontosabbnak tartotta.³

E tanulmány legfontosabb célkitűzése tehát kettős célzatú: egyrészt a heideggeri elvárás beteljesítését célozza, másrészt ezáltal a hegeli metafizika tartalmi korrekcióját is el kívánja érni.

A Heidegger által olyan fontosnak tartott cél, nevezetesen „Hegel legyőzése” napjainkra irrelevánssá vált. A kortárs kontinentális törekvések centrumában az interpretacionizmus áll, a fenomenológiai, hermeneutikai, dekonstrukcionista kutatások, elemzések a filozófia számára a tradicionálistól némiképp eltérő szerepet szánnak. Heidegger halála óta a metafizika problémája háttérbe szorult. Mégis, mint Márkus György fogalmaz: „A metafizika hagyományos értelemben mint egységes diszciplína halott, de a metafizika mint problémák és érdeklődések összessége tovább él. [...] A metafizikai hagyomány nagyon is velünk van, és nem csak mint a múlt holt terhe, régi fogalmak halmaza, melyet nem kerülhetünk ki, mert a filozófiai gondolkodáshoz nincs egyebünk. Velünk van, mint egy sor, ma is meggondolásra készítő probléma és ezek meg- vagy feloldásának néhány paradigmaticus alternatívája.”⁴

Heidegger kitartott később is Hegellel kapcsolatos álláspontja mellett: „A hegeli filozófia összeomlásáról folytatott felszínes beszéd ellenére egy dolog igaz marad: csupán ez a filozófia határozta meg a valóságot a tizenkilencedik században, jóllehet nem egy doktrína követésének külső formájában, inkább mint metafizika, a bizonyosság értelmében vett létezőség dominanciájaként. Ezen metafizika ellenmozgalmai öhozza tartoznak. Hegel halálától (1831) kezdve minden pusztán ellenmozgalom, nemcsak Németországban, de éppúgy Európában.» (GA 32:57, »A metafizika legyőzése«, E. T., p. 89)⁵

Heidegger szerint tehát a filozófia a huszadik században is lényegében a hegeli örökség igézetében maradt –, így, ha hiszünk Heideggernek, mindenképpen megfontolandó az általa követett út folytatása, ami a hegeli örökség jelentőségének újraértelmezését is jelenti.⁶

(2. *Hegel Heidegger ellenjátékosa*) A hegeli örökség jelentőségének újraértelmezése tekintetében megkerülhetetlen a heideggeri pozíció vizsgálata. Ferrer álláspontja szerint Heidegger Hegel centrális opponense, mert Heidegger, noha elutasította Hegel fundamentális pozícióját, és történetiként, azaz történetileg túlhaladottként írta le a hegeli filozófiát⁷, mégis, a hegeli örökség értelmezése a metafizikával folytatott örök küzdelmének legfőbb kérdésévé vált.⁸

„Heidegger írta 1962-ben, »A létnek, mint az éppenséggel absztraktnak ezen képze- te alapjában véve mégsem kerül feladásra, hanem éppen igazolásra, míhelyt a lét mint az éppenséggel absztrakt az abszolút szellem éppenséggel konkrét valóságába kerül megszűntetve-megőrzésre, ami az újabb kor legerőszakosabb gondolkodásában, Hegel spe-

kulatív dialektikájában kiteljesült, és az ő *Wissenschaft der Logik*ájában ábrázolásra került.« Ez most (1962) a csúcspontja a Hegel metafizikáját illető heideggeri revideációnak. Hegel most »az újabb idők legerőszakosabb gondolkodása«. Hegel Heidegger ellenjátékosa.”⁹

Heidegger számára a lét értelmére irányuló kérdés volt a legfontosabb egész pályája során. Ugyanakkor ezen kérdés beleágyazódott a metafizikával és a metafizikai, ontológiai történeti tradícióval folytatott küzdelmébe. Mivel pedig ezen tradíció – amelyet Heidegger a ’létfeljejtés’ fogalmával jellemez – Hegelben kulminált, érthető, hogy Hegel volt számára az ontológiai történeti destrukció feladatának legnagyobb „falatja”. A hegeli mű ugyanakkor a múlté, megismételhetetlen: „[...] A hegeli *Logika* metafizikatörténeti interpretációjának egészen más módja található a heideggeri metafizikatörténeti koncepció által befolyásolt és érintett ábrázolásokban. Maga Heidegger számára Hegel filozófiája mint ontoteológia és az abszolút szubjektivitás elmélete a metafizika beteljesítése, de legalábbis egy módja ennek, s mint olyan megismételhetetlen marad.”¹⁰

Mi is akkor Heidegger lényegi célja Hegellel kapcsolatban?

„Az 1936/38-as években Heidegger egy második nagy művön dolgozott a *Sein und Zeit* után, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis)* címmel. Ez nem előadás-sorozat, vagy egy más filozófusokról szóló mű, hanem inkább Heidegger kísérlete saját filozófiájának átdolgozására. A *Beiträge*-ben Heidegger beszél nekünk Hegelt illető alapvető szemléletéről, »Hegel rendszertanát az uralkodó tekintetre hozni [in den beherrschenden Blick bringen] és bizony teljesen ellentétesen gondolkodni.«¹¹

(3. *A hegeli dialektika célja*) A hegeli filozófia, mint rendszertan specifikus értelemben megoldandó problémát jelentett Heidegger számára. E tanulmány alapvető célkitűzése megvalósításának érdekében érdemes ehelyütt tisztázni, mi volt a hegeli filozófia módszertanának, a spekulatív dialektikának a célja. Klaus Düsing H. G. Gadamer Hegel-értelmezését így írja le:

„A spekulatív logika és a hermeneutika közötti különbségeket Gadamer *A hegeli logika eszméje [Die Idee der Hegelschen Logik]* című értekezésében domborítja ki. A spekulatív logikát joggal mint a hegeli rendszer tudományos alapvetését interpretálja, amelynek kategóriái és módszere minden változás ellenére a platóni ideatan és dialektika probléma-horizontján mozognak, annak abszolútság-igényét azonban a véges gondolkodás nyelviségének javára utasítja vissza.”¹²

A spekulatív logika, vagyis a hegeli dialektika célja tehát a hegeli rendszer tudományos alapvetése volt, s forrását tekintve Platón tanaihoz köthető. A hegeli filozófiai gondolkodás eszerint nem tudott és nem is akart elszakadni az antik görög örökségtől – hiszen Hegel számára e kezdetben rejtett a gondolkodás nagysága és eredetisége. A modern és a posztmodern filozófiai gondolkodás azonban már elutasítja mind a platóni „ideavilágot”, mind pedig a spekulatív dialektika kétértelműségére építkező abszolútságigényt.¹³

Hegel módszere révén *abszolút* filozófiát akart létrehozni. Egy olyan totalitásra törő komplex valóságértelmezést, amely nem hagy hiányosságokat és legfőképpen *feloldhatatlan* ellentmondásokat az értelmezés rendszerében. Hegel vállalkozása azonban zátonyra futott, mert: „[...] Hegel számára az igaz már nem egy mondat, amely a »megismerés tárgyához« hasonlítva helyes, hanem egy mondatértelemsíklás [Satzsinngleiten], amely integrálódó dinamikája által a lehetséges kijelentések minden egyoldalúságát egyetlen egészé növeszti össze, amely ezen módon folyamatként sokoldalú és konkrét. [...] Alma, hogy ezen a módon a filozófiát a tudás szeretetéből valódi tudománnyá emelje, megfelel azonban, mert ő sem tudta elkerülni, hogy intenciója ellenére bizonyos mondatok (nevezetesen a sajátjai) számára egyszerre igazságot igényeljen és tagadjon meg.”¹⁴

De Hegelnek vannak bizonyos előfeltételezései, posztulátumai is, amelyek szimplán *előfeltételezettek*, s amelyek általában *mitikusnak* mondhatóak. Ilyen mitikus *antropomorf* előfeltételezés például maga az abszolútum abszolút szellemként mint abszolút tudatként való ábrázolása. Isten, az abszolútum, mint végtelen entitás *tudományosan* nem írható le *antropomorf* képzetként – ez korunkban talán elfogadott álláspontnak tekinthető.¹⁵ Maga a „szellem” fogalma is problematikus ugyanakkor – egyáltalán nem evidens, hogy Istennek *szükségszerűen* szellemi létezőnek kell lennie. A kabbala álláspontja szerint például Isten sem anyag, sem pedig szellem.¹⁶ Hegel azon előfeltételezése, miszerint Isten szellem, közvetlenül kötődik a kereszténységhez. A német nyelvű Újszövetség egyértelműen fogalmaz: „Isten szellem [Gott ist ein Geist]”.¹⁷ Kérdésként vehető fel eszerint, hogy a Hegel számára evidens keresztényvallási előfeltételezések zárójelbe helyezése tudományos szempontból szükséges-e? Meglátásom szerint igen, hiszen a tudománynak függetlennek kell lennie a vallástól – de általában is mindenféle mítosztól és mitológiától is.

Hangsúlyoznám ugyanakkor, hogy a hegeli filozófia számos elemét – a fentebbi kifogásoktól függetlenül – plauzibilisnek és akceptábilisnek tartom. Metafizikájának számos eleme *releváns* – és ebben látom a hegeli gondolkodás máig ható ígázatának okát. Fontos lenne tehát végérvényesen *megtisztítani* a hegeli koncepciót a mitikus és misztifikatív elemektől, hogy a kapott eredmény segítségével újra felépíthető legyen egy, a *végtelenséget* magában foglaló metafizikai koncepció. Heidegger Hegel mitikus valóságértelmezését *részint* joggal utasította el – mint a kanti törekvések eredményeinek lábbal tiprását –, meglátásom szerint ugyanakkor *mégis* lehetséges kell legyen egy *demitizált*, de plauzibilis *végtelenségmetafizika*.¹⁸

(4. A 'valami' és a végtelenség) A végtelenség-metafizikát illető koncepcióm kifejtéséhez először meg kell vizsgálnom Hegel végtelenség-koncepcióját. A végtelenség fogalma meglátásom szerint ugyanakkor általában is kulcsfontosságú a hegeli metafizikában.¹⁹

A végtelenséget illető hegeli interpretáció az értelemmel szembenálló spekulatív végtelenségfogalmat a „tisztá semmi” helyett a *fogalom* „magán- és magáértvalóságára” igyekszik visszavezetni.²⁰ Eközben azt bizonyítja, hogy a „tisztá semmiként” meghatározott „tisztá lét” mint 'magánvaló negativitás' a 'valami' tagadásaként csak úgy kap *objektív* értelmet, ha spekulatív módon ugyanakkor tagadásra kerül.²¹ A megszüntetve-megőrzött 'első tagadás' ekképpen a tagadás tagadásaként meghatározott tagadássá, vagyis meghatározottsággá, *valamivé*²² – azaz *realitássá*²³ válik.

Az *értelem* végtelenje Hegel szerint tehát hamis, vagy „rossz”, mert *irreális*, a realitásban pusztán *potenciálisan* létező tulajdonság, amely tehát *de facto* sosem *aktualizálódik*.²⁴ Az igaz, *spekulatív* végtelenség Hegel szerint ugyanis *létezőt* kell megilletnie: „[...] Az igazi végtelenség így általában mint létezés, amely az elvont negációval szemben affirmatíván van tételezve, a realitás magasabb értelemben, mint az előbb egyszerűen meghatározott, itt konkrét tartalmat kapott. Nem a véges a reális, hanem a végtelen. Így a realitás további meghatározást nyer mint a lényeg, a fogalom, az eszme stb.”²⁵

Hegel a tiszta és józan ész, vagyis az értelem²⁶ által felfogott végtelenségfogalmat „rossz végtelenség”²⁷ nevezi, mely „valóságon túli”; ugyanakkor a felfogás felfogottjának, a fogalomnak – amely pedig meghatározottság, mint valami, dolog, vagyis reális (dologi) – végtelenséget tulajdonít. Ezen hegeli tételezés meglátásom szerint ekképpen téves.

A fogalom, mint a felfogás felfogottja valamiként, létezőként nem lehet végtelen.²⁸ A hegeli érvelés szerint viszont a fogalom nem valami, azaz dolog – hanem magánvaló dolog [Ding an sich].²⁹

(5. A 'magánvaló dolog' elleni harc³⁰) A fogalom a létező közvetlen tulajdonképpenisége felfogó tudatunk számára.³¹ A tudatos gondolkodás mozzanata. A létező mint felfogás és felfogottság ekképpen a fogalomként mint olyanként értelmeződik. *A létező értelem*, mert csak mint *tudattartalom* jelentkezik, vagyis a res (dolog) mint realitas (dologiság-valóság), a dolog mint szellem (a valóság mint *felfogottság*) – a fogalom.

Az abszolút idealizmusnak ezen interpretációját plauzibilisnek és racionálisnak látom. Ami viszont Hegel *platonikus* végtelenség-értelmezését illeti³² – mint már hangsúlyoztam – itt már más a helyzet. Hegel igyekezete, amely a létezőt mint fogalmat, eszmét végtelenként értelmezi, szerintem végső soron tarthatatlan érvelésen alapszik.³³ A kanti 'magánvaló dolog' 'fogalomként' való interpretálását is cáfolni igyekszem eszerint.³⁴

Visszatérve azonban a magánvaló dologhoz: Hegelnek abban kétségkívül igaza volt meglátásom szerint, hogy tarthatatlanná vált a valóság kanti *megkettőzésének* koncepciója. A valóság mindenkor *számunkra való*, ámde semmi okunk nincs valójában annak feltételezésére, hogy a tudatunktól *független* valóság *lényegileg* nem azonos a tudatunk számára *jelentkező* valósággal. Megismerőképeségünk ugyanis éppen a valóságban való *tájékozódásra* szolgál. Ha tehát a tudatunktól *független* valóság *lényegileg* más volna, mint a tudatunk számára *jelentkező* valóság, akkor nem tudnánk *eligazodni* a valóságban, a világban. Vagyis igaz azon kanti elgondolás, hogy a megismerő szubjektum valóság-felfogása mindenkor *értelmezést* jelent, ámde egyrészt lehetséges, s sokszor *valós* is a valóság *megfelelő* értelmezése, másrészt pedig a valóság megfelelő értelmezését a valóságban való tájékozódás sikeressége *igazolja*.³⁵ Ebből a szempontból szerintem igaza van Hegelnek – a magánvaló dolog koncepciója valójában pusztán absztrakció, amelyet Kant némileg önkényesen tételezett fel pusztán abból a bizonyosságból kiindulva, hogy megismerőképeségünk *kreatív*. Ámde megismerőképeségünk kreativitása nem igazolja a noumenon-valóságot, hiszen nem tételezhetünk fel olyan valóságot, amelyet *nem ismerünk meg*.³⁶ Nem létezik tehát a 'magánvaló dolog' – ámde éppenséggel a hegeli értelemben sem, hiszen a fogalom, mint *a dolog lényegi tulajdonképpenisége* is mindenkor *számunkra való*.³⁷ Értelmezésem szerint tehát a dolog mint magánvaló éppen a dologiság (realitas) tagadásaként kinyert fogalom, a 'tisztá semmi'.³⁸

(6. A kijelentéslogika Hegel általi kétségbe vonásának inplauzibilitása) „A dialektika külsődleges ismertetőjegyét a tradicionális metafizika és a formális logika számára egyaránt alapvető elv, az ellentmondás-mentesség elvének Hegel általi kétségbe vonása adja. Egy filozófiai elmélet, amely kizárja az ellentmondást, Hegel szerint csupán arra képes, hogy formálisan helyes, tartalmilag azonban valótlan állításokat képezzen, mivel a dolgok magukban ellentmondóak. [...] Hegel módszere, mint a differencia tudata a korábbi formákkal szemben a dialektika közvetlenebb és elvontabb értelmének különbségeként is megmutatkozik: a kifejezés egyrészt általában a fogalom sajátos önmozgására vonatkozik; másrészt Hegel szembeállítja a tradicionális dialektika negatív-ésszerűségével a spekulatív, vagy pozitív-ésszerű oldalt. (2.9, § 79). Csak a spekulatív mozzanatnak a hagyományos dialektikafogalomba való belépésével bizonyul a hegeli módszer formális megnevezése 'dialektikának'. ”³⁹

Martin Heidegger, a 20. század legkiemelkedőbb gondolkodója elveti a hegeli spekulatív dialektikát: „Hegellel ellentétben Heidegger számára a gondolkodás tárgya az identitás helyett a »differencia mint differencia« (Heidegger 1990, 37). A megszüntetve-megőrzés fogalma, amely a hegeli elméletben olyan erős szerepet játszik, ezáltal, mivel a negatívitással van összekötve, feladásra kerül. A differencia tematikája itt tehát posztmetafizikai gondolkodást jelent.”⁴⁰

Heidegger tehát *tartalmilag* utasítja el a hegeli koncepciót – mint Kerber hangsúlyozza elsősorban a negativitás⁴¹ fogalmának hegeli értelmezése miatt⁴² –, amelyet pedig inkább mint *logikai érvénytelenséget* szoktak elutasítani.⁴³ Ide tartozik a hegeli metafizika *tudományosságának* kérdése is, amelyről Heidegger a következőt mondja: „[...] Itt válik nyilvánvalóvá valami lényegi: Amennyire Hegel az abszolút tudásra koncentrált (A logika tudománya), éppoly távol kerül a filozófia a tudományoktól a szokásos értelemben. A tudás abszolútosságában éppenséggel sokkal inkább az fejeződik ki, hogy az magában túlhaladja a tudás vulgáris fogalmát és a fogalom csak értelmi fogalmát.”⁴⁴

Heidegger határozottan a hegeli filozófia és a tudományosság mint olyan *ellentétességét* vallja, szemben Düsinggel, aki éppen ellenkezőleg, Hegel filozófiáját tudományos teljesítménynek tekinti: „[...] A kritikai analízis azonban akkor is szükséges, ha Hegel metafizikáját mint tudományos elméletet és nem pedig csupán mint egy mégoly jelentős történelmi dokumentumot kell tárgyalni. A metafizikai interpretáció révén megmutatkozik, hogy a hegeli Logika központi tanai, amelyekre ma részben metafizikai implikációk nélkül hivatkoznak, metafizikailag megalapozottak, mint például a konkrét általánosság tana vagy a dialektika elmélete; ehhez tartozik a szubjektivitáselmélet különös megvalósítása is. [...] Még ha Hegel végérvényes megoldása, az abszolút szubjektivitás elmélete a spekulatív logikában nem is fenntartható, talán kinyerhetőek belőle alapvonalak más, azaz analóg lehetőségekre.”⁴⁵

Ez a nyilvánvaló megosztottság Hegel megítélése tekintetében – helyütt pedig konkrétan a hegeli filozófia tudományossága tekintetében, de általában is plauzibilitása és elfogadhatósága tekintetében mindenestre nem osztható el a kétségkívül egzaktnak tekinthető formállogikai megközelítéssel – sem pro⁴⁶, sem pedig kontra.⁴⁷

A hegeli koncepció védelmezői a lét 'eszmei természetére' hivatkoznak, mint Szigeti József is érvel az „Azonosság és nem-azonosság azonossága” c. írásában: „[...] Nem fogták fel, hogy a konkrét azonosság nem redukálható a logika szférájára, amint ezt Hegellel szemben újból és újból bizonyítani akarták. [...] Mert Hegel fölfogásának ugróponája korántsem az, hogy a lét logikai, hanem az, hogy eszmei természetű.”⁴⁸

A lét, a valóság számunkra valóságának felfogása tudatunk tudatos gondolkodásában artikulálódik. A tudatos gondolkodás pedig nyelvi terepen mozog. Ez utóbbi általában jellemző, illetve érvényes a filozófiára, a filozófiai gondolkodásra is. Kijelentéseket teszünk, argumentálunk, stb. Ebből következően – mint fentebb már hangsúlyoztam – a filozófiai nyelv valójában nem engedi meg a kijelentéslogika feltétlen érvényességének korlátozását; a valóság számunkra való tudatos felfogottsága tehát, mint tulajdonképeni nyelvi-logikai dimenzionalitás, igenis feltétlenül logikai természetű. A filozófia ugyan jogosan használja ki a nyelvi terep egészét, de a nyelv nem él a logika nélkül. A hegeli argumentáció ugyanakkor kétségkívül logikus érvelésen alapszik. Vagyis Hegel voltaképpen mégis tiszteletben tartja a formállogikai törvényeket.⁴⁹ Ezért írja Düsing, hogy elsősorban tartalmi szempontból lehet kritizálni a hegeli metafizikát. Meglátásom szerint a tartalmi-kritikai vizsgálódással egybekötött formállogikai kritika helyenként mégis kimutathatja a némiképp misztifikatív szofizmust. Az a hegeli elgondolás ugyanis, hogy mivel a dolog minősége fogalmilag tartalmazza minőségi meghatározottságának tagadását is, s ezért minőségi meghatározottságának tagadása, azaz ellentéte is igaz rá az *omnis determinatio est negatio* elve alapján – nyilvánvaló képtelenség. Egy piros alma például – attól, hogy pirossága, mint nem-zöld-ség tartalmazza a „zöldséget” mint tagadását is, még nem lesz egyszerre piros és zöld, de a kettő egysége sem. Ugyanez a helyzet a metafizika kezdetét jelentő létfogalom tekintetében is – már ami az azonosság és nem-azonosság azonosságát illeti.⁵⁰

Hegel ontológiai princípiuma, az elvont valóság fogalma⁵¹, a ‚tisza lét’ az ‚első tagadás’⁵².

Ezen gondolatával először is visszajára fordítja a természetes valóságfelfogást, amely a valóságot általában állításként, igenlésként, affirmativitásként értelmezi.⁵³ Hegel Spinozából indul ki, a meghatározás kizáró karakterét kidomborítván. Isten, az abszolútum lesz ekképpen minden tagadás lényege – ahogy a szöveg hangsúlyozza – a semmihez hasonlatosan.⁵⁴ Valójában pedig *nem hasonlatosan* – meglátásom szerint – hanem *azonosan*; vagyis a hegeli metafizika a tagadás eredetileg kijelentéslogikai kifejezését a *semmi* fogalmára, mint *abszolútumfogalomra* vezeti vissza.⁵⁵ Ekképpen a ‚valóság a tagadás’ kijelentés a ‚valóság a semmi’ kijelentés formájában értelmezendő. Vagyis a valóság, mint valóság-os lényege szerint semmis.⁵⁶ A valóság semmis-ségének értelme a valóság mint *szubjektivitás* felfogásában gyökerezik. A szubsztancia, mint szubjektum lényege szerint objektive – mint *nem-objektivitás* – semmis. Az abszolútum, mint abszolút szubjektum az abszolút nem-objektum, azaz az abszolút nem-valami és nem-valami-ség, vagyis nem-dologság, tehát irrealitás, nem-valóság, vagyis a ‚tisza semmi’. A hegeli szövegben fellelhető ezen értelmezés-alternatíva, de Hegel természetesen nem marad meg ennél: „– Éppen csak e kezdetek tudatáról van szó, hogy ti. nem egyebek ez üres elvonásoknál s az egyik a kettő közül éppoly üres, mint a másik; a vágy, hogy a létben vagy mind a kettőben szilárd jelentést találjunk, maga ez a szükségyszerűség, amely továbbviszi a lételet és a semmit, s nekik igaz, azaz konkrét jelentést ad.”⁵⁷

A „kezdetek tudata” tehát a ‚tisza lét’ és a ‚tisza semmi’, vagyis Hegel szerint pusztán a kezdet felfogását segítő elvonásról van szó, olyan általánosokról, amelyek felfogásából hiányzik a konkrétum. Hegel számára magától értetődő, hogy interpretációja nem maradhat meg a ‚tisza semminél’, hiszen számára az csupán „üres elvonást”, elvont ürességet, „üres gondolati dolgot” jelent. A ‚tisza semmi’ azonban nem értelmezhető a térbeliségre utaló üresség fogalmával nézetem szerint. Az üresség a dolog, vagy tárgy nélküli teret, mint üres teret jelenti, de maga a tér, az üres tér is valami, meghatározottság – mint kiterjedés. Einstein óta tudjuk, hogy a tér és az idő nem pusztán szemléleti formái a megismerő szubjektum tapasztalásának – mint Kant gondolta, s nyomában Hegel is érti, vagyis a téridő éppoly realitás, mint az anyag. Kölcsönhatásba kerül a tér az anyaggal tudniillik, hiszen az anyag tömegének hatására görbül például. Hegel semmi-fogalma tehát tudományosan meghaladottnak tekinthető. A fentebbiekből következik egyrészt, hogy a ‚tisza semmi’ nincs sehol és semmikor – azaz nincs a téridőben, másrészt pedig mint abszolút nem-objektum, nem-tárgy, nem-dolog, nem-valós az abszolút szubjektum, azaz az abszolútum. A Semmi tehát, mint „a létező egészének teljes tagadása”, a létező egészének kategorikus meghatározása egyben – az omnis determinatio est negatio elv megfordítása értelmében. Omnis negatio est determinatio eszerint.

(7. *A hegeli Logika kezdetének problémája*) A hegeli metafizika kezdetének „alaptétele” – „a tiszta lét és a tiszta semmi tehát ugyanaz”⁵⁸ – meglátásom szerint érvényes tétel. Az egyetlen *kulcs* a *metafizikához*.

E tétel megfelelő értelmezésének ugyanakkor el kell térnie mind Hegel saját értelmezésétől, mind pedig a heideggeri értelmezéstől. Meglátásom szerint csakis a szó szerinti értelmezés helyes. A tiszta lét és a tiszta semmi tehát nem lehet egyszerre identitás és differencia, mint ahogy ezt Hegel igyekezett bizonyítani, hanem csakis identitás lehet; ua. az azonosság nem összetartozást jelent, ahogy Heidegger állítja, hanem szó szerinti azonosságot, identitást.

Hegel a tiszta semmi „egyoldalú negativitásának”, mint „üres gondolati dolognak” tudományos szempontból való tökéletes irrelevanciáját hangsúlyozta, mint amelyet „fi-

gyelmen kívül kell hagynia a tudománynak”. Heidegger pedig így fogalmaz a Semmi és a tudomány viszonyáról: „A Semmit a tudomány kifejezetten elutasítja és feladja mint semmis-jelentéktelent [Nichtige]. Csakhogy: nem éppen akkor ismerjük-e el a Semmit, amikor így feladjuk? De vajon beszélhetünk-e elismerésről, ha semmit sem ismerünk el [a Semmit ismerjük el]? Beszédünknek ez az ide-oda kapkodása vajon nem üres szöcséplés-e csupán? Ezzel szemben a tudománynak most újból komolyan és józanul azt kell állítania, hogy számára egyedül a létezőre megy ki a játék. A Semmi – mi más lehetne ez a tudomány számára, mint rémség és fantazmagória? Ha a tudománynak igaza van, akkor csak egyvalami bizonyos: a tudomány semmit sem akar tudni a Semmiről. Végül is ez a Semmi tudományosan szigorú megragadása. Ezt tudjuk, amennyiben róla, a Semmiről semmit sem akarunk tudni.

A tudomány semmit sem akar tudni a Semmiről. De ugyanilyen biztos ez is: ott ahol a tudomány kísérletet tesz rá, hogy megfogalmazza a maga lényegét, a Semmit hívja segítségül. Azt veszi igénybe, amit elvet. Miféle meghasonlott lényeg lepleződik itt le?

Amikor pillanatnyi egzisztenciánkon – amelyet a tudomány határoz meg – elmélkedünk, egy összeütközés kellős közepébe jutunk. Ez a vita már elindított egy kérdést. Most már csak arra van szükség, hogy a kérdést megfogalmazzuk: hogyan áll a dolog a Semmivel?⁵⁹

Az írás további részében Heidegger egzisztencialista eszközökkel igyekszik megragadni a Semmit. Ezen költői-metáforikus operáció azonban nem vezetett el a Semmi, mint a hegeli ’tisza semmi’ *valós* értelmének feltáráshoz. A Semmi problémáját nem a logika uralmának leküzdésével, hanem éppen ellenkezőleg, a logika metafizikába való visszahelyezésével oldhatjuk meg. Persze Heidegger erről *is* beszél. Hozzá kell tennem azonban ehelyütt, hogy a hegeli metafizika *valahogyan* mégis *logikus*, hiszen Hegel abszolút következetes és argumentatív a szöveg *egészében*. Sokkal inkább arról van szó, hogy Hegel bizonyos terminus technicusokat – részben a sajátjait⁶⁰ – rosszul értelmez, és bizonyos *tradicionális* fogalmakat *tévesen* előfeltételez az abszolútumot illetően.⁶¹ Ehhez járul hozzá még a *valóság* hegeli *megkettőzése* realitásra és idealitásra⁶², valamint az *omnis determinatio est negatio* Spinozától eredő tanának sajátos hegeli értelmezése, vagyis hogy Hegel szerint a dolog csak ellentétével együtt gondolható el, s ekképpen önnön ellentétét *is* jelenti. Ez utóbbi meggondolás már természetesen ellentmond a formális logikának, de a józan észnek és a természetes valóságértelmezésnek is. A dolog ugyan valóban tartalmazza mását, ellentettjét fogalmában, mint *negatív*at, de az nem *igaz* rá nézve.

A hegeli metafizika kezdetét illető ilyen elgondolás lét és semmi azonosságának és nem-azonosságának egyszerre való tételezése. Hegel interpretálja elgondolását, de mivel bizonyos fogalmakat rosszul értelmez, ezért hibás következtetésre jut.

A megoldás *kulcsa* meglátásom szerint az ’abszolút szubjektum’ és a ’tisza semmi’ fogalmak *azonosságának* kimutatása, mégpedig éppen az *identitás* fogalmán keresztül. Az abszolút szubjektum *konzekvensen* értelmezett fogalma a tiszta (feltétlen) semmi, mert az abszolút szubjektum mint *abszolút nem-objektum* a puszta identitás – mint az *abszolút potencialitás* –, a *nem-objektív* abszolút valóság, amely az objektivitásban mint *nem-ön-maga* jelenik meg. A ’Semmi’ tehát Isten.⁶³

Heidegger az egyetlen, aki rájött a megfelelő kérdésre, amely a hegeli rendszert ki tudja nyitni, s amely által Hegel „legyőzése” lehetővé válik. Ezen kérdés a „hogyan áll a dolog a Semmivel?” kérdése. A metafizika átfogó kérdése, ahogy Heidegger fogalmazott.⁶⁴ Az általam adott válaszalternatíva reményeim szerint talán képes a heideggeri cél elérésére.

A tudománynak igenis foglalkoznia kell a Semmivel. A tudomány, vagyis ehelyütt a filozófia, mint a *magánvaló* lét tudománya tehát a Semmi tudománya *is*; de a Semmi

alatt *Istent* kell értenünk. Ebben az értelemben tehát vissza kell nyúlnunk az onto-teológiához.⁶⁵ Ha pedig megértjük, hogy Isten a Semmi (a tiszta semmi, mint végtelen és feltétlen), és a Semmi Isten, akkor megértjük azt is, miért nincs egy *létező* istennek *helye* a *fizika* tudománya szerint a világban.⁶⁶

A hegeli onto-teológiára irányuló posztmodern reflexió a létkérdés *lezáratlanságának* belátását előfeltételezi. A probléma lényege maga a létfogalom – egyrészt; másrészt pedig a hegeli spekulatív dialektika, amely noha az egészséges emberi értelem számára nehezen elfogadható, mégis – a maga módján – érvényesnek *tűnő* narratívával szolgál, abban az értelemben, hogy – így vagy úgy, de – a hegeli metafizikát általában mint az akadémiai metafizika fejlődésútjának biztos lezárását fogják fel.

A hegeli rendszer belső cáfolhatatlansága azonban mégis meg kell hogy kérdőjeleződjön, már csak azért is, mert a hegeli filozófiát nem sikerült *továbbvinni*. A magam részéről azt állítom, hogy meg kell találni a módját a hegeli koncepció *részleges* cáfolatának, és új életet kell lehelni az *újra* onto-teológiaként felfogandó metafizikába.

(8. *Identitás és differencia*) A lét értelmére irányuló kérdés, mint a filozófia legfontosabb kérdése *igazán* két gondolkodóra jellemző a filozófiatörténetben: Hegelre és Heideggerre.⁶⁷ Bár a különbség kettejük között már itt nyilvánvaló: Míg Hegel elsősorban nem is kérdez, hanem *válaszokat ad*, addig Heidegger ehelyütt inkább csak *kérdez*. Mint az alább következő idézetből kitűnik, a létfogalom értelmezésének problematikája az identitás és a differencia fogalmak problematikájára fókuszálódik:

„A problematikát, amely a hegeli *Logikában* megmutatkozik, a kettős negáció affirmációkénti meghatározása jelenti. Az affirmatívban van a dialektika megszüntetve-megőrizve. Az identikus mint kettős identitás, mint az azonos és a nem-azonos azonossága az identitást mint minden ellentétviszony megszüntetve-megőrzését helyezi az abszolút szubjektumba. A szubjektum szubjektumként identikus szubjektum-objektum.”⁶⁸

Mint Kerber is állítja, a hegeli Logika kezdete – a tagadás tagadása – önmagában problematikus.⁶⁹ Az „első általános”, amely csak mint „magánvaló negativitás” van – ahogy Jaeschke interpretálja Hegelt – „önmaga másának bizonyul”.⁷⁰ Erre – mint fentebb már hangsúlyoztam – azért van szükség; hogy a semmire, mint a tagadás metafizikai fogalmára visszavezetett lényegi valóságfogalmat Hegel tudományosan akceptálható, azaz általában *értelmesnek* tekintett formára hozza. A lét szubjektív és objektív *megnyilvánulását* egyesíti az abszolút szubjektumban Hegel. Az alany önmagát ekképpen mint *objektíve semmist* határozhatja meg csupán.⁷¹ Vagyis a *differencia* szubjektivitás és objektivitás között nem tűnik el. A tisztán szubjektív lét, valóság ekképpen, mint feltétel nélküli a tiszta semmiként, mint *abszolút identitás* értelmeződik.⁷² Vele áll szemben az objektív lét, a relatív valóság, amelyet ’általában vett létként’ határoztam meg.⁷³ A ’magánvaló lét’ és az ’általában vett lét’, mint az abszolút szubjektum és a relatív objektivitás közötti differencia tehát nem szűnik meg valójában, sőt feltétlenül releváns marad.

A heideggeri ontológiai differencia is a differencia állandóságát hangsúlyozza: „[...] Heideggernél ez utóbbi a nyugati metafizika kritikáját jelenti, amely szerint a lét és a létező ontikus-ontológiai differenciája a létező meghatározott fogalmának javára simítódik el. A „lét és a létező közötti differencia” mögékérdezetlen marad. Maga a differencia mint az elgondolatlan jelenik meg. Ebből az „elgondolatlanból” kerül az „elgondolandóba” a „differencia elfeledése” (ebd., 40). Ez pedig a hegeli *Logikánál* kerül demonstrálásra. Ez utóbbi, mint elhangzott, az identitás és unidentitás identitásának fogalmával operál, minden különbség megszüntetve-megőrzésével, a megszüntetve-megőrzés mindenesetre háromszoros hegeli értelmében. Ehelyütt jelenik meg Hegel istenfogalma. Heideggeri

értelemben a hegeli filozófia ennyiben „ontoteológia” (ebd., 45), a „magát elgondoló gondolkodás, mint a magában forgó lét” értelmében (ebd., 44). Az efféle ontoteológia – és Heidegger itt találkozik az egész posztmetafizikai gondolkodással – „a gondolkodás számára kérdéssé vált” (ebd., 45). Ezen posztmetafizikai gondolkodás azonban Heideggernél – ám éppígy Derridánál is –, a metafizikatörténet pusztá meggondolása.⁷⁴

Isten szerintem sem lehet a „magát elgondoló gondolkodás, mint a magában forgó lét”, a demitizált posztmodern gondolkodás számára Istennek egy efféle *antropomorf* képzete valóban nem elfogadható. A hegeli koncepciót *itt* meg kell haladni. A tudományossággal *valamennyire* összeegyeztethető istenfogalom tehát csakis egy *személytelen* istenképzet lehet. Mint korábban már többször hangsúlyoztam, a szubjektum *magánvalóságának* elgondolását az *identitás* fogalmára vezetem vissza. A szubjektum mint abszolút szubjektum – vagyis önmagában, mint tisztán *nem-objektív entitás* – a tiszta semmivel, így a pusztá identitással azonos. A létfeljítés valóban jellemző a metafizikatörténetre, mégpedig abban az értelemben, hogy *feltétlen* létezővé akarta tenni a léte. Hangsúlyozni kell tehát, hogy a létfogalom – általában vett értelmében – mégis azonos a létezővel. *A lét csak a 'magánvaló lét' értelmében differens a létezőtől.* Ez utóbbi értelemben azonban – onto-teológiai módon – az istenfogalommal azonosként értelmezendő. Ezen gondolat természetesen már nem artikulálódott Heideggernél, mert az ontológiai differencia elve miatt Heidegger számára ez nem lehetett volna működőképes megoldás, hiszen – mivel a lét nem létező – ekképpen nem lehet azonos Istennel, hiszen akkor Istent sem lehetne *létezőként* állítani.

IRODALOM

- Manuel Bremer: Was will Hegels Dialektik? – Ein Ansatz zur Interpretation zur Wissenschaft der Logik, 2011, [hozzáférés:] web http://www.mbph.de/History/Hegels_Dialektik.pdf
- Borislav G. Dimitrov: Logic and Hermeneutics Topo(logic)ally Approched – From Hans-Georg Gadamer's essay „The Idea of Hegel's Logic” to the Topological Approach in-to Hermeneutics, 2012, [hozzáférés:] web <http://ariadnetopology.org/>
- Klaus Düsing: Das Problem der Subjektivität in Hegels Logik, Hegel-Studien, Beiheft 15. 3. erw. Aufl. Bonn (Bouvier), 1976.
- Albert Einstein: Science and Religion, 1941; Ideas and Opinions.
- Fehér M. István: Destrukció és applikáció, avagy a filozófia mint „saját korának filozófiája” – Történelem és történetiség Heidegger és Gadamer gondolkodásában. [Hozzáférés:] web http://www.uni-miskolc.hu/~bolantro/esszeiras/txt_fm_i_dest.html
- Daniel Fidel Ferrer: German Philosophers: Kant, Hegel, Schelling, Nietzsche and Heidegger, Athaeneum Library of Philosophy, 2011. [Hozzáférés:] web http://evans-experimentalism.freewebspace.com/ferrer_german_phil...
- Gerd Haeflner: Heideggers Begriff der Metaphysik. Berchmanskolleg Verlag, München, 1974.
- G. W. F. Hegel: A logika, Enciklopédia I., ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- G. W. F. Hegel: A logika tudománya [*Wissenschaft der Logik*], ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.
- Martin Heidegger: A fenomenológia alproblémái [*Die Grundprobleme der Phänomenologie*], ford. Demkó Sándor, Osiris Kiadó, Budapest, 2001.
- Martin Heidegger: Der deutsche Idealismus (Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische Problemlage der Gegenwart, GA, Band 28, Vittorio Klostermann, Frankfurt am main, 1997.
- Martin Heidegger: Die onto-theo-logische Verfassung der Metaphysik, in: Identität und Differenz, Verlag Günther Neske Pfullingen, 1957.
- Martin Heidegger: Hegel I. Die Negativität. Eine Auseinandersetzung mit Hegel aus dem Ansatz in der Negativität (1938/39, 1941)

- Martin Heidegger: *Mi a metafizika? [Was ist Metaphysik?]*, „Költőien lakozik az ember” – Válogatott írások, ford. Bacsó Béla, Vajda Mihály, Budapest: T-Twins Kiadó, 1994.
- Von Friedrich Hogemann und Walter Jaeschke: *Die Wissenschaft der Logik*, Hegel, Herausgegeben von Otto Pöggeler, Verlag Karl Alber, Freiburg / München, 1977.
- Harald Kerber: *Zum Begriff der Differenz bei Hegel, Derrida und Deleuze*, ([hozzáférés:] web <http://web.fu-berlin.de/postmoderne-psych/colloquium/kerber.htm>) Luther Bibel, 1912.
- Márkus György: *Metafizika – mi végre?*, ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, *Horror Metaphysicae*, Osiris-Gond, Osiris Kiadó, 1998.
- Hermann Schmitz: *Hegels Logik, Das dialektische Wahrheitsverständnis und seine Aporie* (Kongreßvortrag Stuttgart 1975, aus: *Hegel-Studien Beiheft 17*, Bonn 1977)
- Gottlob Ernst Schulze: *Kritik der theoretischen Philosophie*, 1801, [hozzáférés:] web http://de.wikipedia.org/wiki/Ding_an_sich
- Red Kabbalah Strings: *Kabbalah – Mysteries of Kabbalistic Thought*, 8 Kabbalistic understanding of God [hozzáférés:] web http://www.redkabbalahstrings.com/kabbalah/kabbalah_and_god.html
- Székel László: *Kozmosz és Teremtő: Stephen Hawking teológiai koncepciójának bírálata*, Vallás és tudomány: Manréza Szimpózium 2004 szerk. Hetesi Zsolt és Teres Ágoston, Budapest, 2005, [hozzáférés:] web <http://sz-l.web.elte.hu/OKTATAS/VALLTERM/HAWKING.htm>
- Szigeti József: *Azonosság és nem-azonosság azonossága*. Magyar Filozófiai Szemle, 1998. 4/6.
- Robert M. Wallace: *Freedom, Reality, and God – True Infinity as the Key to Hegel’s System*, 2011 ([hozzáférés:] web <http://new-philosophy.ir/?p=1527>)

JEGYZETEK

- 1 „A probléma addig nem mozdul ki a helyéről, amíg a logikát ismét vissza nem helyezük az ontológiába, azaz amíg Hegelt, aki éppen fordítva a logikát az ontológiában oldotta fel, nem értjük meg, és ez annyit jelent, hogy a kérdésfeltevés radikalizmusával legyőzzük és elsajátítjuk. Hegel e legyőzése a belsőleg szükségzerű lépést jelenti a nyugati filozófia fejlődésében, amelyet meg kell tennünk, hogy a filozófia egyáltalán még életben maradjon. Hogy sikerül-e, hogy a logikát ismételten filozófiává tegyük, nem tudjuk; a filozófiának nem szabad jövedőlnie, de aludnia sem.” (Martin Heidegger: *A fenomenológia alapproblémái, [Die Grundprobleme der Phänomenologie]* ford. Demkó Sándor, Osiris Kiadó, Budapest, 2001, 224. o.)
- 2 „A »Logika« mindazonáltal csak mint az európai gondolkodástörténet nagy metafizikai spekulációjának eredménye és biztos lezárása fogandó fel.” (Gerd Haefner: *Heideggers Begriff der Metaphysik*, Berchmanskolleg Verlag, München, 1974, 1. o.)
- 3 „[...] Az egyetlen lehetőség, hogy a gondolkodás ma ismét szilárd talajra leljen tehát nem más, mint Hegel megvitatása továbbvitelének és cáfolatának kételyei fényében. [...] Amennyiben tehát a szigorúan filozófiai értelemben vett gondolkodás ma még egyáltalában lehetséges kell legyen, akkor ezen gondolkodás nem nyerhető ki másképp, hanem csakis a metafizika lényegére irányuló kérdés révén. Az egyetlen személy, akiben ez a kérdés felmerült, Martin Heidegger.” (Uo.)
- 4 Márkus György: *Metafizika – mi végre?*, ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, *Horror Metaphysicae*, Osiris-Gond, Osiris Kiadó, 1998, 152., 158. o.
- 5 Daniel Fidel Ferrer: *German Philosophers: Kant, Hegel, Schelling, Nietzsche and Heidegger*, Athaeneum Library of Philosophy, 2011, 10. o. (Forrás: http://evans-experimentalism.freewebspace.com/ferrer_german_phil...)
- 6 „[...] Ekképpen most nem csak Hegel *Wissenschaft der Logik*jának fontosságáról van szó, hanem sokkal inkább arról, hogy a hegeli metafizika egésze központi helyen áll a nyugati filozófiában. Mindenesetre nem mint egy követett rendszer, hanem inkább mint Hegel gondolkodásának ellenmozgalma. A széles történelmi kontextus hangsúlyozott, így Hegel a kulcsfontosságú modern filozófus. Hegel halála óta a filozófia csupán lábjegyzetek sorozata, amelyek a hegeli befolyás ellenében születtek. Heidegger megadja azon tisztességet Hegelnek, hogy a központi opponense legyen.” (Uo. 2. o.)
- 7 „Abból, hogy Heidegger az abszolút filozófia feltevéseit nem osztja, s a véges és szabad individualitás álláspontjából indul ki, már előttünk áll a cimbén szereplő idézet egy első és elnagyolt jelentése, melyet így fogalmazhatnánk meg: ha valami olyan, mint abszolút filozófia fonák feltevés, akkor a filozófia bizony nem más, mint »saját korának filozófiája«. Ez az explikáció nem teljesen helytelen, mindenesetre még messze nem kielégítő, mivel Heideggert újra csak Hegel

ellentétéként mutatja be. Az értelmezés, mely szerint az abszolút filozófia lehetlenségéből az következne, hogy a filozófia mindig »saját korának filozófiája«, olyan fogalmi horizontot körvonalaz, olyan fogalmi horizontra utal vissza, melyet az abszolút-relatív ellentétpár határoz meg, ahol is a heideggeri állításnak az értelme azt a diltheyi historicizmus által inspirált tézist látszik sugallni, mely szerint minden filozófia relatív, s hogy ha egyszer beláttuk minden filozófia benső történetiségét, akkor az univerzálisan érvényes filozófiába, a metafizikába vetett reménység semmivé foszlik.” (Fehér M. István: *Destrukción és applikáció, avagy a filozófia mint „saját korának filozófiája”* – Történelem és történetiség Heidegger és Gadamer gondolkodásában.

Forrás: http://www.uni-miskolc.hu/~bolantro/esszeiras/txt_fmi_dest.html

Számomra nyilvánvaló, hogy itt egy ellentmondás fogalmazódik meg, ami magából a heideggeri filozófia-felfogásból fakad, illetve a hegeli abszolút idealizmushoz való heideggeri viszony valamelyes *bizonytalanságról* árulkodik. Heidegger eszerint csak bizonyos fokig volt Hegel ellentéte, s valójában sohasem adta fel a metafizika lehetőségébe vetett reményt.

- 8 „[...] Így azt gondolhatnánk, hogy éppen ide kelle-
ne beiktatni az abszolút idealizmus alapvető leküz-
dését. De hova e legyőzés, mikor a hegeli filozófia
immáron nem érvényes, mikor a hegelianizmus
megújítása pusztán a filozófiatudósok dolga? Miért
fáradozunk akkor egy vitán? Ám éppakkora té-
vedés volna azt gondolni, hogy a hegeli filozófia
már nincs jelen, mert már nem „képviselek”, mint
mintegy azt hinni, hogy a vita akkor történik meg,
amikor a rendszer cáfolásra kerül. [...] A vita
nem rendszerek között történik, hanem *magának*
a jelenvalólétnek a történetében [im *Geschehen*
des Daseins selbst] történik. Érthetőbben fogal-
mazva: Az abszolút idealizmus saját jelenvaló-
létünk *történelméhez* tartozik, a vele való vita a
jelenvalólétnek önmagával folytatott lényegi vitá-
ja.” (Martin Heidegger: *Der deutsche Idealismus*
(Fichte, Schelling, Hegel) und die philosophische
Problemlage der Gegenwart, GA, Band 28, Vittorio
Klostermann, Frankfurt am main, 1997, 231. o.)

A hegeli filozófia „nem érvényes”, csupán „je-
lenvalólétünk történelméhez tartozik”, de mégis
fontos, mint a „jelenvalólétnek önmagával folyta-
tott lényegi vitája”. Heidegger szerint tehát azért
fontos a filozófia számára a Hegellel folytatott
vita, mert a hegeli rendszer a jelenvalólét törté-
nelméhez tartozik, márpedig a Heidegger számá-
ra kulcsfontosságú „létmegértés” a jelenvalólét
történetiségének feltárásán keresztül valósulhat
meg. A hegeli rendszer ebben az értelemben a
jelenvalólét, azaz a véges emberi szubjektivitás
önmegértésre irányuló szellemi erőfeszítésének
történeti mozzanata – ezen történeti mozzanat fel-

tárása így a jelenvalólét történetisége feltárásának
integráns része.

- 9 Ferrer 2011, 3. o.
10 Klaus Düsing: *Das Problem der Subjektivität in
Hegels Logik, Hegel-Studien, Beiheft 15. 3. erw.
Auf. Bonn (Bouvier) 1976, 31. o.*
11 Ferrer 2011, 3. o.
12 Düsing 1976, 29. o.
13 „Hegel dialektikájánál éppúgy, mint Kantnál
különbséget kell tenni a tulajdonképpen teljesen
értelmes kezdet és Hegel saját átvezetései között.
A Hegel által ábrázolt meghatározások átmenetei
és összefüggései, gyakran kevésbé kényszerítő
erejű szemantikai asszociációk vagy akár szofisz-
tikus tartalom karakterével rendelkeznek (például
mikor a kizártlét és nemlét egy spekulatív mondat
levezetésekor egyenlősítve lesz). A ’spekulatív
mondatról’ való beszédet és a megfelelő ’ellent-
mondásokat’ feltehetően le kell fokozni egy, a tar-
talmi viszonyosság és differencialitás megegyezés
(identitás) és meg-nem-egyezés (nem-identitás)
aspektusai szerinti ellentételezésekről szót
beszéddé. A továbbiakban pedig a hegeli dialektika-
nak az analitikus transzcendentálfilozófia keretei
közötti explikációja felvetheti a kérdést, vajon a
hegeli koncepció átgondolt lefektetése *másként*
nem lehetne-e jobban realizálható. [...]”
(Manuel Bremer: *Was will Hegels Dialektik? –
Ein Ansatz zur Interpretation zur Wissenschaft
der Logik, 2011, 5. o.* (forrás: http://www.mbph.de/History/Hegels_Dialektik.pdf)
Mint Manuel Bremer írja, a hegeli speku-
latív dialektika által ábrázolt ’fogalommozgások’,
mint meghatározások „átmenetei és összefü-
géseik, gyakran kevésbé kényszerítő erejű sze-
mantikai asszociációk vagy akár szofisztikus
tartalom karakterével rendelkeznek”. Vagyis sem
szemantikailag, sem pedig logikailag nem meg-
felelőek. Hegelt illetően eszerint megáll egyrészt
a *szemantikai szabadosság*, másrészt pedig a
szofizmus vádjá. Bremer a továbbiakban a speku-
latív „kibékítésnek” az ellentétek pusztá szembe-
állításává való lefokozását javasolja.
14 Hermann Schmitz: *Hegels Logik, Das
dialektische Wahrheitsverständnis und seine
Aporie (Kongreßvortrag Stuttgart 1975, aus:
Hegel-Studien Beiheft 17, Bonn 1977)*, 8–9. o.
15 „A vallás és a tudomány közötti ellentétek jelen-
legi legfőbb forrása az emberarcú Istenről alko-
tott felfogásból ered.” (Albert Einstein: *Science
and Religion, 1941; Ideas and Opinions, 47. o.*)
16 „A kabbala (zsidó miszticizmus) tanítása szerint
Isten sem anyag, sem pedig szellem. Isten inkább
mindkettő teremtője, de Ő maga egyik sem.”
(Red Kabbalah Strings: *Kabbalah – Mysteries of
Kabbalistic Thought, 8 Kabbalistic understanding
of God.*
Forrás: http://www.redkabbalahstrings.com/kabbalah/kabbalah_and_god.html)

- 17 Luther Bibel, 1912, Johannes 4:24.
- 18 A magam részéről úgy gondolom, hogy a ‚metafizika’ és a ‚végesség’ fogalmak kizárják egymást. A Heidegger által megvalósítani kívánt ‚végesség metafizikája’ a heideggeri út végén egy isten-telen teológiává vált – ami önmagában abszurd, vagy legalábbis ellentmondásos; s ezen kívül rámutat arra a szükségszerűségre, hogy a metafizika, az ontológiatörténet nem véletlenül egyértelműsödött Hegelnél onto-teológiaként. Nem fogadom el tehát maradéktalanul heideggeri koncepciót az ontológiatörténet évezredekig tartó útújjáról.
- 19 „Immanuel Kanttól örökölte a német filozófia a szabadság ambiciózus koncepcióját, együtt azon tűnődés főbb okaival, hogy vajon ezen szabadság valósnak tekintése racionális-e. Az európai felvilágosodástól örökölte a német filozófia azon tűnődés főbb okait is, hogy vajon a transzcendens Isten hagyományos elképzelése mint olyan racionálisan hitelesíthető-e. G. W. F. Hegel egyszerre kezelte mindkét problémát főbb műveiben, és a fogalom, amely ennek eszköze, az »igaz végtelenség« fogalma (együtt olyan szorosán rokon fogalmakkal, mint »a fogalom«, »az eszme«, »szellem«, és az »abszolút szellem«). [...] Az igaz végtelenség központisége Hegel kritikájában és elsajátításában ami Kantot, az empirizmust és a naturalizmust, a tradicionális vallást és teológiát, és a felvilágosodás vallás- és teológia-kritikáját illeti világossá teszi, miért helyez Hegel ekkora hangsúlyt ezen fogalomra és *Logikájára* általában.” (Robert M. Wallace: Freedom, Reality, and God – True Infinity as the Key to Hegel’s System, 2011, 1–6. o. Forrás: <http://new-philosophy.ir/?p=1527>)
- 20 „A realitásra és eszmeiségre vonatkozóan azonban a véges és végtelen ellentétét úgy fogjuk fel, hogy a véges áll a reálisra, a végtelen pedig az eszmeire, mint ahogy később is a fogalmat valami eszmeinek, mégpedig csakis eszmeinek, a létezőt általában ellenben a reálisnak tekintjük.” (G. W. F. Hegel: A logika tudománya [*Wissenschaft der Logik*], ford. Szemere Samu, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979, 123. o.) Az „igaz végtelen” azonban – Hegel szerint – végtelen és véges egysége, tehát az igaz végtelen a magáért-való-lét: „A magáért-való-létben a minőségi lét befejezett: a magáért-való-lét a végtelen lét.” (Uo., 130. o.) Ez a magáért-való-lét, mint végtelen lét ugyanakkor az abszolút meghatározottság: „[...] Mivel azonban a végességben a negáció átment a végtelenségbe, a negációnak tételezett negációjába, ezért egyszerű magára való vonatkozás, tehát önmagában a léttel való kiegyenlítődség – abszolút meghatározottság.” (Uo.)
- 21 „Hegel a módszer ábrázolása során egy első általánosból indul ki, amely csak mint magánvaló negativitás van; ez pedig – magán- és magáértvalóként felfogottan – önmaga másának bizonyul. Minthogy ezen más a tagadás első lépésének eredménye, így nem üres negatív, hanem meghatározott tagadása az első közvetlenek.” (Friedrich Hegemann und Walter Jaeschke: Die Wissenschaft der Logik, Hegel, Herausgegeben von Otto Pöggeler, Verlag Karl Alber Freiburg / München, 1977, 86. o.)
- 22 „A valami a negáció első negációja mint egyszerű, léttel bíró, önmagára való vonatkozás. [...] *Valami* a képzelet számára joggal *redlis* valami.” (Hegel 1979, 90. o.)
- 23 „A realitás maga tartalmazza a negációt: létezés, nem pedig meghatározatlan, elvont lét. Éppígy létezés a negáció is, nem az elvontnak gondolt semmi, hanem itt tételezve magánvalósága szerint, mint léttel bíró, a létezéshez tartozóan.” (Uo.)
- 24 „Csak a rossz végtelen a *valóságon túli*, mert csak negációja a reálisan tételezett végesnek – így az elvont, első negáció; mivel csak mint negatív van meghatározva, nem foglalja magában a létezés affirmációját; sőt csak negatívként megrögzítve nem is mondják létezőnek – hiszen elérhetetlen.” (Uo. 122. o.)
- 25 Uo.
- 26 Meglátásom szerint – amennyiben elutasítjuk a hegeli spekulatív dialektikát – annyiban az „ész” és az „értelem” fogalmakat is *szinonim* fogalmaknak kell tekintenünk.
- 27 „Ha a végtelen és végest így a mások egymásra való minőségi vonatkozásában tételezzük, akkor a végtelent a rossz végtelennek, az értelem végtelenjének lehet nevezni, mert az értelem a legmagasabbrendű, az abszolút igazságot látja benne.” (Hegel 1979, 113. o.)
- 28 Meglátásom szerint minden *meghatározottság* valami, azaz dolog, ekképpen a fogalom mint olyan is az. Valamiként pedig *létező*, hiszen minden létező, ami konkrétan, meghatározottan, *dologként* elgondolható. Fontos ehelyütt idézni Hegelt, hogy miképpen utasítja el ezen elgondolást: „A végtelen *van*; ebben a közvetlenségben egyúttal egy *másnak*, a végesnek *negációja*. Így mint *léttel bíró* s egyszersmind mint egy *másnak nem-léte* visszaesett a valaminek mint meghatározottnak kategóriájába általában, közelebből – mivel a magára-reflektált, a meghatározottságnak általában megszüntetése révén adódó létezés, tehát mint a meghatározottságtól különböző létezés van *tételezve* – a határral bíró valaminek a kategóriájába. A véges e meghatározottság szerint a végtelennel mint *reális létezés* áll szemben; így mint egymáson kívül maradók állnak minőségi *vonatkozásban*; a végtelennek *közvetlen léte* újra felkelti negációjának, a végesnek létét, amely az előbb a végtelenben eltűntnek látszott.” (Uo. 112. o.)

Hegel itt kijelenti, hogy a végtelen mint „léttel bíró” „visszaesett a valaminek mint meghatározottnak a kategóriájába”, s hogy a véges a végtelennel „mint reális létezés áll szemben” – vagyis egyrészt eszerint ami *léttel bíró*, az *valami*, másrészt pedig eszerint a véges a „reális létezés”, amely mint ilyen szemben áll a végtelennel, vagyis a végtelen mégsem az. Hogyan küzdí le Hegel ezen ellentmondást?

„De a végtelen és a véges nemcsak a vonatkozás e kategóriáiban vannak; a két oldal meghatározása tovább megy annál, hogy pusztán *másai* egymásnak. A végeesség ugyanis a korlátként tételezett korlát, a létezés azzal a *meghatározással* van tételezve, hogy átmenjen *magánvalóságába*, hogy legyen végtelenné. A végtelenség a véges semmije, *magánvalósága* és *kellése*, de ez egyúttal magára reflektálva, a véghezvitt kellés, csak magára vonatkozó egészen afirmatív lét.” (Uo. 112–113. o.)

Vagyis Hegel szerint a végtelen *puszta magánvalósága*, mint a „véges semmije” a „tisztá semmivel” azonos „tisztá lét”, amit Hegel *létesülésének eredményében* mint *egységben*, tudniillik a véges és végtelen egységében megmutatkozót a *fogalmat* mint olyant határoz meg. A végtelen eszerint a létező léte, azaz *magánvalósága*, amely mint létező (véges) és lét (végtelen) *egysége a fogalom*. A fogalmat, mint *valóstit*, azaz mint „léttel bíróit” ugyanakkor *semmiként* határozza meg Hegel:

„A végeessel, a léttel bíró meghatározottságok, a realitások körével szemben a végtelen a meghatározatlan üresség, a végesen túli, amelynek magánvaló-léte nem a létezésében van, amely meghatározott létezés.” (Uo. 113. o.)

A fogalom léte *eszmei [ideell]* lét, vagyis mint *igaz-lét* van eszerint. Az eszmei lét a fogalom léte, amely gondolatként az abszolút tudat, mint abszolút gondolkodás végtelen létének *mozzanata*: „[...] az eszmei a véges, ahogyan az igazi végtelenben van – mint olyan meghatározás, tartalom, amely megkülönböztetett, de nem *önállóan léttel bíró*, hanem *mozzanatként* van.” (Uo. 23. o.) Nyilvánvaló ehelyütt Hegel radikális *platonizmus*a, hite az *Ideenweliben*, az ideák világában, amely örök és abszolút lét. A posztmodern felfogás elutasítja ezen elképzelést, az ideák világa nem létezik, a fogalom sem örök és abszolút, sem pedig végtelen valóság, mert létében képlékeny és változó, s mint az intellektuális megismerés eszköze elménkbeli létező, a nyelvi valóság eleme csupán. Kimondja ugyanakkor Hegel azt is, amit igaznak tartok a végtelennel kapcsolatban, hogy tudniillik a végtelen a „tisztá semmi”, vagyis a „magánvaló lét” – ez azonban nem a hegeli absztrakt „fogalom”, hanem az abszolútum, Isten.

29 „[...] Ami azonban valójában a magánvaló dolog, ami valóban magánvalósága szerint van, azt kifejti a logika; itt azonban *magánvalón* valami

jobbát értünk az absztrakciónál, nevezetesen azt, hogy kicsoda valami a fogalmában; ez azonban magában konkrét, mint fogalom általában felfogható, s mint meghatározott és meghatározásainak összefüggése magában megismerhető.” (Hegel 1979, 96. o.)

30 A kanti „magánvaló dolog” kritikusaiknak egyik leggyakrabban idézett szerzője Kant egyik kortársa, Gottlob Ernst Schulze (1761–1833), aki a következőképpen érvelt: „Ha a magánvaló dolog fogalma nincs empirikusan megalapozva, akkor ennek apriorinak kell lennie. Ha apriori lenne, akkor csak egy, a szubjektumtól függő meghatározás volna, s ezáltal nem létezne a szubjektumon kívül. Vajon, hogy egy efféle magánvaló dolog mindazonáltal valóban a szubjektumon kívül és attól függetlenül létezik-e, nem bizonyítható [...]” (Gottlob Ernst Schulze: Kritik der theoretischen Philosophie, 1801. Forrás: http://de.wikipedia.org/wiki/Ding_an_sich)

31 Bizonyos értelemben elfogadom azon hegeli elgondolást, miszerint a fogalom a létező dolog *igaz-léte*, vagyis *lényegi* valósága *felfogása* szempontjából. Ezt úgy értem, hogy a dolog észlelésének mintegy betetőzése a dolog fogalmi szintű felfogása, s hogy a lényeg, mint a dolog valóságának *számunkra-valósága* van. Vagyis a fogalom a létező dolog mint felfogottság, *ész-leltesség teljessége, egésze*.

32 Mint fentebb idéztem Klaus Düsingtől, Gadamer Hegel-kritikája szerint Hegel spekulatív dialektikájának „kategóriái és módszere minden változás ellenére a platóni ideatan és dialektika problémahorizontján mozognak” (Düsing 1976, 31. o.). Borislav G. Dimitrov pedig a következőt írja Gadamer Hegel-kritikájáról:

„Hegel szellem-fogalma meghaladja az öntudat szubjektív formáit és magáévá teszi a platóni és arisztotelészi tradíciót (*logosznous*). Ezen a módon valósítja meg Hegel a görög *logos* újralapozásának célját a modern, öntudatos szellem új megalapozása révén. Gadamer számára »Hegel a görög filozófiában a *logos* filozófiáját látta.«” (Borislav G. Dimitrov: Logic and Hermeneutics Topo(logic)ally Approached – From Hans-Georg Gadamer’s essay „The Idea of Hegel’s Logic” to the Topological Approach in-to Hermeneutics, 2012, 6. o. Forrás: <http://ariadnetopology.org/>)

33 Fentebb már kifejtettem, hogy a hegeli koncepció azon az antik görög – Parmenidészről származó – elgondoláson alapszik, amely azonosítja a gondolkodást a léttel. Ezen koncepció – mint már szintén kitértem rá – bizonyos szempontból védhető, Hegel végtelenség-fogalmát azonban *alapjában* nem fogadom el. Nézetem szerint a végtelenség *megfelelő* megragadásához a Hegel által „rossz végtelennék” minősített végtelenség-fogalomból kell kiindulni. Hegel maga írja, hogy a végtelenség mint *magánvalóság* a tisztá sem-

- mivel azonos. „A végtelenség a véges semmije, magánvalósága és kellése [...]” (Hegel: 1979, 113. o.) A hegeli argumentáció szerint azonban a végtelenség „magánvaló-léte nem a létezésében van, amely meghatározott létezés.” (Uo.) Vagyis a végtelenség *magánvalósága nem valóságában van, amely meghatározott valóság.* Nézetem szerint azonban ha a végtelen entitás *valóság-os*, ti. *létező* volna, mint mondjuk eszmei lét, azaz fogalom, akkor – de minden más esetben is – léte nem magánvaló-lét, hanem *számunkra-való-lét* volna.
- 34 Fentebb már kifejtettem, hogy nézetem szerint a fogalom, a kifejezett gondolat nem magánvaló-, hanem számunkra-való-lét. Ezek szerint mint létező, véges – vagyis az eszmei létező sem lehet végtelen.
- 35 Ha például nekiütközünk a falnak, akkor a falról alkotott elgondolásunk, ti., hogy az kemény és ellenálló, kétségkívül igazolást nyer. Nincs okunk feltételezni, hogy a falnak tudatunktól független, magánvaló-léte lényege szerint más tulajdonsággal bírna.
- 36 Az előző lábjegyzet példájából kiindulva tehát nincs okunk rá, hogy az objektív valóság tudatunktól független létét lényegileg másnak tételezzük fel, mint amilyenek azt megismerjük. Természetesen ennek ellenére lehetséges, hogy bizonyos dolgokat lényegileg *rosszul* ismerünk meg, ám amennyiben egy bizonyos dolog esetében ez a helyzet, akkor a dolog ismeretünk lényegétől eltérő mibenlétéről nem állíthatunk semmit, még azt sem, hogy létezik ezen lényegi másság.
- 37 Fentebb már kifejtettem, hogy a fogalom, mint a tudatos kifejezett gondolat nem egy abszolút ideavilág része nézetem szerint, hanem a valóság számunkra-valóságának *építőköve*.
- 38 Amennyiben – a hegeli koncepciótól eltérően – elfogadjuk azon feltételezést, hogy a magánvaló-lét tiszta semmiként *entitás*, s nem pusztá absztrakció, akkor az istenfogalom új értelmet nyer számunkra.
- 39 Von Friedrich Hegemann und Walter Jaeschke: Die Wissenschaft der Logik, Herausgegeben von Otto Pöggeler, Verlag Karl Alber Freiburg / München, 1977, 84. o.
- 40 Harald Kerber: Zum Begriff der Differenz bei Hegel, Derrida und Deleuze, forrás: <http://web.fu-berlin.de/postmoderne-psych/colloquium/kerber.htm>
- 41 „Hegel a gondolat-meghatározásokat nem csupán immanensen igyekszik levezetni; levezetésüket egyetlen elv, a negáció elve alapján hajtja végre. A negáció fogalma azonban nem a 'tagadás' kijelentéslógikai értelmében kerül felhasználásra, hanem ontológiai princípiumként: a gondolat-meghatározások negativitása »azok önmozgó lelke, minden természeti és szellemi élet tulajdonképpeni princípiuma«. (1.5, 11.27) Hegel Spinoza tételére hivatkozik: »omnis determinatio est negatio«, a tételnek azonban a tradicionális metafizikát messze meghaladó, azt éppen kritizáló értelmet ad. Mivel a 'meghatározottság' a létlogikai kategóriák alapfogalmává lesz, így ezek a tagadás [Negation] alakjaivá válnak; másrészt mivel minden realitás tagadás, ekképpen minden realitás lényege – amin a metafizika az istenfogalmat gondolta – minden tagadás lényegévé válik, az ens reallissimumnak éppúgy, mint a semminek.” (Friedrich Hegemann und Walter Jaeschke 1977, 82. o.)
- 42 „Hegel negativitása számára nem kérdés; az »eredet«, és ez ugyanakkor azt jelenti: annak lényegállaga, amelyet ezen név körülhatárol, nem válik kérdésessé és kérdezhetővé, mert a negativitás kérdésének feltételezett »területével« már tétélezett – tétélezett a gondolkodással, amely itt közli: »Én elképezlek valamit általában« – a »fogalmában«, gondoltóságában mint gondolatot. [...] A gondolkodás magától értetődőségéből, hogy annak mindig »valamit« kell elgondolnia, hogy önmaga legyen, adódik a negativitás teljes kérdéstelensége, ahol most a »negativitás« közli a magától értetődő összefüggést a nem, a tagadás, a tagadottság, a semmi és a semmisség között. [...] A negativitás éppúgy a nyugati metafizika beteljesítésének rendszerében kérdéstelen, mint amennyire az egyáltalán a metafizika történetében. A negativitás kérdéstelensége visszautal a gondolkodás kérdéstelenségére mint emberi alapképességre, amelynek lényegtételezése azelőtt nem kérdéses. Mit jelent és mit határoz meg egészében véve ezen kérdéstelen(ség)? [...] Mit jelent itt a negativitás metafizikai kérdéstelensége, mint a lényeg kérdéstelensége és a gondolkodás szerepe? Azt, hogy eldöntetlen maradt: 1. az ember viszonya a léthez; 2. a különbség a lét és a létező között.” (Martin Heidegger: Hegel I. Die Negativität. Eine Auseinandersetzung mit Hegel aus dem Ansatz in der Negativität (1938/39, 1941), 37–41. o.)
- Heidegger először felrója Hegelnek, hogy negativitás-fogalmát magától értetődőnek veszi, aztán kifejti, hogy ez egyrészt Hegel egész rendszerére, másrészt pedig az egész ontológiatörténetre jellemző. A gondolkodás mindig „valamit” elgondolásának magától értetődősége pedig elfedi a negativitás, azaz a „Semmi” eredeti problematikusságát. A „Semmi” problémája így az ontológiai differencia, lét és létező különbsége elgondolatlanságához vezet, vagyis a „létfelejtéshez”.
- Hegel valóban létezővé teszi a létet, és valóban azért, mert – mivel a gondolkodás mindig valamiről gondolkodik – a semmit *önmagában elgondolhatatlannak*, „üres gondolati dolognak” tartja. Heidegger zseniális felismerése – amely által szembefordul az egész ontológiatörténettel – ugyanakkor nem vezet *immanens* cáfolathoz,

- vagyis olyan cáfolathoz, amely egyrészt megmarad a hegeli rendszer keretei között, miközben úgymond „*kijavítja*” azt, másrészt pedig ténylegesen „*fogalmára hozza*” a létet, jelesül az abszolútummal, Istennel *egyértelműen* azonosítva. Meglátásom szerint tehát Heidegger a metafizikának mint onto-teológiának a *totális* elutasításával kidobja a gyermeket is a fürdővízzel.
- 43 „Alapvetően más módon – mint az eddigi interpretációk – folyik a formállogikáiként jellemezhető vita Hegel Logikájával. Itt megpróbálják kimutatni, hogy a hegeli logika mint metafizika azért tarthatatlan, mert véte a formállogikai szabályok ellen.” (Düsing 1976, 34. o.)
- 44 Heidegger 1997, 230. o.
- 45 Düsing 1976, 37. o.
- 46 „[...] A 'tagadás' ['Negation'] hegeli használatának differenciáltsága minden. A logika tudományára irányuló formalizálási kísérlettel szemben tetemes nehézségeket támaszt. Ezen kísérletek tanulsága lehet, hogy megkérdőjelezhető azon esetleges nyereség, amelyet A logika tudományából kinyerhető transzklasszikus többértékű logika jelentene; hogy tehát elegendő lenne a mindenkor differenciált argumentációs lépések megvilágítására úgy, hogy A logika tudománya spekulatív tartalmának megfeleljen, annál is inkább, mivel módszertanilag el kell tekinteniük attól, hogy A logika tudománya a fogalom ontológiája. [...] Ebből a filozófiatörténeti perspektívából Hegel műve, a logika tudománya a szubjektivitás egy olyan fogalmának logikai-ontológiai megalapozására irányuló kísérletnek tűnik, amely a tartalom egészével nem pusztán szembehelyeztetik, hanem azt éppen magából tételezi és arra, mint mására való vonatkozásában – önmagára való vonatkozás.” (Hogemann und Jaeschke 1977, 82. o.)
- 47 „A spekulatív dialektika formállogikai kritikája egyedül nyilvánvalóan nem elegendő; össze kell kötni egy metafizika-kritikai interpretációval.” (Düsing 1976, 35. o.)
- 48 Szigeti József: Azonosság és nem-azonosság azonossága, Magyar Filozófiai Szemle, 1998. 4/6.
- 49 „[...] Az ellentmondás szükségszerűségének gondolata mindazonáltal értelmetlen volna, ha Hegel nem tudná behatárolni, hogy elmélete az ellentmondásnak mely formájában, és az ellentmondásmentesség elvével milyen viszonyban áll – egy kérdés, amely a Logika tudományáról folytatott diskusszió kezdete óta heves kritika és hasonló apológia kiváltó okául szolgált. A valós általános ellentmondásosságának feltevését a formális logika nem képes illetékességi körének áthágása nélkül kritizálni; hiszen Hegel feltétlenül elismeri a formális logika kritériumainak jogosultságát.” (Hogemann und Jaeschke 1977, 85. o.)
- 50 A lét és a semmi azonosságáról van szó. A hegeli argumentáció alapja valójában az, hogy a ‚létet’ és a ‚tisztá létet’ egyrészt gyökeresen megkülönbözteti egymástól, ellentétként állítva; másrészt viszont azonosítja is, mondván, hogy a ‚tisztá lét’ pusztán a lét absztrakciója, de lényegében nem más. Ezen elgondolásában részben a természetes fogalom-felfogásra támaszkodik, mivel a ‚tisztá” jelző pusztán a létfogalomhoz való hozzátoldásnak, kiegészítésnek, ti. jelzőnek tűnik. Másrészt pedig azon argumentációról van szó, hogy a ‚tisztá lét’, mint a ‚meghatározatlan közvetlen’, noha önmagában minőség nélküli, mégsem az végső soron, mert minőség nélkülsége, azaz meghatározatlansága a minősége, azaz meghatározottsága.
- „A lét a meghatározatlan közvetlen; mentes a meghatározottságtól a lényeggel szemben, valamint minden más meghatározottságtól, amelyet önmagán belül kaphat. Ez a reflexió nélküli lét a lét, ahogyan közvetlenül csak magánvalósága szerint van. Mivel meghatározatlan, azért minőség nélküli lét. De magánvalósága szerint a meghatározottság jellege csak a meghatározottal vagy minőségivel való ellentétben illeti meg. A létnek általában ellentéte azonban a meghatározott lét mint olyan, ám ezzel épp meghatározatlansága a minősége. Kiténik tehát majd, hogy az első lét magában meghatározott, s így másodsor, hogy átmegy a létezésbe, hogy létezés; ez azonban mint véges lét megszűnik, s átmegy a létnek végtelen önmagára való vonatkozásába, harmadszor, a magáért-való-létbe.” (Hegel 1979, 57. o.)
- A meghatározatlanként meghatározott ‚tisztá lét’ Hegel szerint tehát egyszerre meghatározatlan és meghatározott.
- A hegeli érvelés nézetem szerint téves, és pedig azért, mert Hegel azonosítja a meghatározottság mint olyan *formai* és a *tartalmi* vonatkozását. A meghatározatlanként való meghatározottság ugyanis ekképpen azt jelenti, hogy a *minősített* formailag meghatározottá minősül, tartalmi értelemben azonban éppen ellenkezőleg, meghatározatlanként értelmeződik. A kettő – forma és tartalom – azonosítása eszerint érvénytelen argumentációs lépés.
- 51 „[...] Ama reális minden reálisban, a *lét* minden *létezésben*, amelynek Isten fogalmát kell kifejeznie, nem más, mint az elvont lét, ugyanaz, mint a semmi.” (Hegel 1979, 88. o.)
- Hegel ehelyütt – értelmezésem szerint – voltaképpen azt mondja, hogy a semmivel azonos elvont lét (valóság) fejezi ki Isten *fogalmát*.
- 52 „A meghatározottság: az afirmatíván tételezett negáció, ugyanaz, mint Spinoza tétele: *Omnis determinatio est negatio*. Ez a tétel végtelen fontosságú. Csakhogy a negáció mint olyan a forma nélküli absztrakció. A spekulatív filozófiát azonban nem szabad azzal vádolni, hogy számára a negáció vagy a semmi végső valami; ez éppúgy nem áll szerinte, mint az, hogy a realitás az igaz.” (Uo.)

- Az ‚első negáció‘, azaz a ‚tisztá lét‘, mint ‚tisztá semmi‘ Hegel szerint az első, azaz a *kezdeti* „forma nélküli absztrakció”, amely mint olyan nem lehet a spekulatív filozófia számára „végső valami”. Éppen azért nem, mert mint „forma nélküli” *önmagában* meghatározatlan, azaz *nem-valami*, s így nem *végső*, tehát a Hegel által *folymatként* meghatározott értelmezés számára mint önmagában nem elégséges *mozzanat* jelentkeznek. Hegel a valóságfogalom *dologiságként* való értelmezéséből indul ki, azaz ekképpen a *kezdet*, az „első negáció”, a ‚tisztá léttel‘ azonos ‚tisztá semmi‘ szükségképpen *irreális* mint olyan, azt tehát „figyelmen kívül kell hagynia a tudományak”. Meglátásom szerint azonban itt Hegel téved.
- 53 Természetesen Hegel is tisztában van ezzel, ezért állítja azt, hogy a valóság, azaz a lét csak meghatározottságként, azaz „affirmatíván tételezett negációként”, vagyis mint meghatározott, vagy ‚abszolút tagadás‘ *valóságos*. A ‚tisztá lét‘ mint ‚tisztá semmi‘ ekképpen mint *irreális realitás* értelmeződik, s a hegeli spekulatív filozófiában pusztán mint az értelmezés folyamata nagyobb egységének önmagában nem elégségesen értelmezhető mozzanataként kerül kifejezésre.
- 54 „Mivel a ‚meghatározottság‘ a létlogikai kategóriák alapfogalmává lesz, így ezek a tagadás [Negation] alakjaivá válnak; másrészt mivel minden realitás tagadás, ekképpen minden realitás lényege – amin a metafizika az istenfogalmat gondolta – minden tagadás lényegévé válik, az ens realissimumnak éppúgy, mint a semminek.” (Hogemann und Jaeschke 1977, 86. o.)
- 55 „[...] Ez a tisztá lét mármint a *tiszta absztrakció*, ezzel az *abszolúte-negatív*, amely, ugyancsak közvetlenül véve, a *semmi*. 1. Ebből következett az abszolútum második definíciója: az *abszolútum a semmi*; valójában bennefoglaltatik abban, ha azt mondják, hogy a magánvaló dolog a meghatározatlan, teljességgel forma- és tartalom nélküli; – vagy hogy Isten *csak a legfőbb lény* és egyéb semmi, mert mint ilyen épp ugyanazon negativitásként van kifejezve; a semmi, amelyet a *buddhisták* mindennek elvévé, valamint mindennek végcéljává tesznek, ugyanaz az absztrakció.” (Hegel 1979, 154. o.)
- 56 „Nem pusztá lét, hanem *létezés*; etimológiailag véve bizonyos *helyen* való lét, de a térképzet nem tartozik ide. A létezés, keletkezése szerint, *általában lét egy nemléttel*, úgyhogy ez a nemlét egyszerű egységbe van felvéve a léttel. A nemlét olyképpen felvéve a létbe, hogy a konkrét egész a létnek, a közvetlenségnek formájában van, a meghatározottság mint olyan.” (Uo., 85. o.) Hegel szerint tehát a létezés „általában lét egy nemléttel” – vagyis a létezés „keletkezése szerint” lét és semmi *egységének eredménye*. Ekképpen *tartalmazza* a létezés a semmit, vagyis *semmis*. A létezésnek ez a semmissége pusztá léte, azaz *magánvalóságára* utal. A létezés pusztá léte mint magánvalósága realitásának, valóságának *lényege* értelmeződik.
- 57 Hegel: E. 1979, 155. o.
- 58 Hegel 1979, 58. o.
- 59 Martin Heidegger: Mi a metafizika? [*Was ist Metaphysik?*], „Költőien lakozik az ember” – Válogatott írások, ford. Bacsó Béla, Vajda Mihály, Budapest: T-Twins Kiadó, 1994, 16. o.
- 60 Ehelyütt a ‚tisztá semmi‘ kifejezésre gondolok.
- 61 Elsősorban a *szellem* fogalmát. Az abszolútum nem lehet *szellem*, mint ahogyan persze *lény* sem, hiszen mindkettő – mint létező meghatározottság – kizárja a *végtelességet* mint olyant.
- 62 Hegel szerint a konkrét lét a létezés, ami létező, azaz valami is egyben, s ez a lét mint *reális* lét; s van az általános lét, a magánvaló lét, azaz a fogalmi lét, mint az *ideális* lét. Az ideális, vagy eszmei létnek sajátja, hogy *mozzanatként van*, s ekképpen véges, de valóságának *teljessége* a *gondolkodás végtelességében* rejlik. A reális lét ekképpen ideális lét is, *teljes* realitását a kettő egysége adja. Ezen hegeli elgondolás nyilvánvaló platonizmus.
- 63 Érdemesnek tartom idézni ehelyütt Heidegger Eckhart-értelmezését: „A középkori misztika jellemzője az, hogy az ontológiailag autentikus lényként megjelölt létezőt, Istent, lényegiségében próbálja megragadni. [...] Ezért beszél Eckhart Mester legtöbbször „lényegfeletti lényről”, azaz tulajdonképpen nem Isten érdeklí – számára Isten még csak egy előzetes tárgy – hanem az Istenség. [...] Ezért is mondja a következőt: „Ha Istenről úgy beszélénék, ahogy van, akkor ez már hozzátoldás lenne.” (Meister Eckhart: Predigten, Traktate. Hg. Fr. Pfeiffer, Leipzig, 1857, 659. o., 17–18. sor.) Ez a német fordítása annak, hogy ez egyfajta *additio entis* volna, ahogyan Tamás mondaná. „Ily módon Isten ugyanabban az értelemben nincs, ahogy egy teremtett lény fogalma számára sincs.” (Uo. 506. o., 30–31. sor.) Így Isten önmaga számára saját nem-je, azaz mint a legáltalánosabb lény, mint minden lehetséges legtisztább és még meghatározatlan lehetősége, a tisztá semmi. Ő a semmi minden teremtett lény fogalmával szemben, minden meghatározott lehetőséggel és megvalósulttal szemben. Ismételtlen egy különös hasonlóságra bukkanunk rá a lét hegeli meghatározásával, és azzal, ahogy Hegel a létet a semmivel azonosítja. A középkor misztikája, pontosabban a misztikus teológia nem misztikus abban az értelemben, ahogy mi használjuk, és persze nem rossz értelemben az, hanem egy teljesen eminens értelemben, fogalmi jellegű.” (Heidegger 2001, 117. o.) Eckhart szerint egyrészt Isten a „tisztá semmi”, másrészt pedig nem Isten *létezik*, hanem *lényege*. Isten lényege, a deitas pedig Isten értelme, felfogottsága, azaz eszméje, ideája, εἰδος-a, ki-

nézete, képe, fogalma. Isten fogalma Isten szel-
leme – hegeli értelemben pedig mint lényege,
tagadása. Számomra teljesen egyértelmű, hogy
Eckhart abszolútum-felfogása a hegeli felfogás
előképének tekinthető. A keresztény misztika
jeles képviselőjének interpretációja ugyanakkor a
bibliai Újszövetséggel is összhangban van, hiszen
Λόγος-ként határozza meg az isteni lényeket,
mint isteni értelmet, jelentést, azaz az Istennel
nem azonos *Istenségét*.

- 64 „A Semmire irányuló kérdésünk magát a me-
tafizikát állítja elénk. [...] A metafizika a létezőn
túlra kérdez, meghozza azt, hogy a létezőt mint
olyant és a maga egészében a megértés [Begreifen]
számára visszanyerje. S ezzel a kérdés »metafizi-
kai« kérdésnek bizonyul. [...] Mennyiben hatja és
fogja át a Semmire vonatkozó kérdés a metafizika
egészét? [...] A keresztény dogmatika ezzel szem-
ben tagadja az *ex nihilo nihil fit* tétel igazságát
és ugyanakkor más jelentést ad a Semminek: a
Semmi az Istenen kívül létező teljes jelen-nem-
léte: *ex nihilo fit – ens creatum*. A Semmi most a
tulajdonképpen létező, a *summum ens*, Isten mint
ens increatum ellentett fogalma lesz. A Semmi
értelmezése itt is megmutatja a létező alapfelfo-
gását. De a létező metafizikai taglalása ugyanazon
a szinten marad meg, mint a Semmire vonatkozó
kérdés. Mind a létre, mind pedig a Semmire mint
olyanra vonatkozó kérdés elmarad. [...] Ha pedig
a létre mint olyanra vonatkozó kérdés a metafizika
átfogó kérdése, akkor a Semmire vonatkozó kérdés
olyan kérdés, amely a metafizika egészét átfogja.
A Semmire vonatkozó kérdés egyszerűsége itt is hat-
ja a metafizika egészét, amennyiben odakényszerít
bennünket a tagadás eredetének problémájához,
azaz alapjában véve arra kényszerít bennünket,
hogy döntsünk a »logika« metafizikán belüli ural-
mának jogosságát illetően.” (Heidegger 1994,
29–31. o.)

A Semmire vonatkozó kérdés – éppúgy, mint a
létre vonatkozó – áthatja a metafizika egészét
Heidegger szerint, ám ennek ellenére – mint
azt Heidegger szintén hangsúlyozza –, a me-
tafizikatörténetben mégsem válik kérdéssé. A
metafizikát a középkorban alapvetően megha-
tározta a keresztény vallás. A keresztény dog-
matika pedig – amely tagadta az antik *ex nihilo
nihil fit* metafizikai tételt; a Semmit mégis mint
„a tulajdonképpeni létező, a *summum ens*, Isten
mint *ens increatum* ellentett fogalmát” határozta
meg. Heidegger szerint a keresztény dogmatika –
mivel a semmiből való teremtés tanát hirdeti – itt
meglehetősen közvetetlen, amikor a Semmire
mint *kérdéstelenre*, jelentéktelenre tekint. Ebben
kétségtelenül igaza van Heideggernek, de kon-
cepcióm szempontjából még fontosabb azon ke-
resztény-dogmatikus elgondolás, amely a Semmit
Isten *ellenfogalmaként* határozza meg. A zsidó
miszticizmussal kapcsolatban például nyilvánva-

ló ehelyütt a teoretikus ellentét, hiszen a Kabbala
– mint fentebb már hangsúlyoztam – Istent éppen
ellenkezőleg, mint a „Végtelen Semmit” határoz-
za meg.

- 66 „[...]»Ha azonban a világegyetem teljesen magá-
ban zárt, se szingularitásai, se határai nincsenek,
és tökéletesen leírható egy egyesített elmélettel,
akkor komoly veszély fenyegeti a Teremtő Isten
szerepét.« (Hawking: i. m. 176. o.) [...] Ezzel
együtt Hawking mégiscsak a fölvilágosodás ter-
mésztudományos ateizmusának kortárs kép-
viselője, hiszen egyrészt a kereszténység isten-
fogalmát természetudományos alapon cáfolha-
tónak tartja, másrészt határozottan állítja is, hogy
a teremtő és a teremtés fogalma természetudo-
mányos okok miatt tarthatatlanná vált.” (Székely
László: *Kozmosz és Teremtő*: Stephen Hawking
teológiai koncepciójának bírálata, Vallás és tudomá-
ny: Manréza Szimpózium 2004, szerk. Hetesi
Zsolt és Teres Ágoston, Budapest, 2005, forrás:
[http://sz-l.web.elte.hu/OKTATAS/VALLTERM/
HAWKING.htm](http://sz-l.web.elte.hu/OKTATAS/VALLTERM/HAWKING.htm))

- 67 „Hegel számára a gondolkodás tárgya a lét a
létezőnek az abszolút gondolkodásban való
elgondoltságára való tekintettel, s mint ilyen.
Számunkra a gondolkodás tárgya ugyanaz, ezáltal
a lét, de a létnek a létezőtől való különbségére va-
ló tekintettel. Még élesebben megragadva: Hegel
számára a gondolkodás tárgya a gondolat mint az
abszolút fogalom. Számunkra pedig a gondolko-
dás tárgya, előzetesen megnevezve, a differencia
mint differencia.” (Martin Heidegger: *Die onto-
theo-logische Verfassung der Metaphysik*, in:
Identität und Differenz, Verlag Günther Neske
Pfullingen, 1957, 19. o.)

Heidegger a hegeli létfogalmat itt mint az abszo-
lút gondolkodásban való elgondoltságot ragadja
meg. A lét mint valóság ebben az értelemben
gondolatként, azaz fogalomként jelenik meg,
mert Hegel azonosította a létet a gondolkodással.
A hegeli abszolút fogalom, mint a ’tisztá lét’ az
első létező, tulajdonképpen a keresztény dogma-
tika *ens primuma*, a Λόγος, vagyis az abszolútum,
Isten, mint abszolút tudat, azaz magában forgó
gondolkodás. Heidegger kérdésesnek minősíti
a hegeli koncepció hitelességét, a problémát
közvetlenül pedig mint a lét és a létező közötti
differenciát mint olyant ragadja meg.

- 68 Harald Kerber: *Zum Begriff*.

- 69 „[...] Így szól: »Mivel kell a tudománynak
kezdődnie!« Hegel válasza a kérdésre annak
kimutatásában áll, hogy a kezdet »a spekulatív
természet«. Ez azt jelenti: a kezdet sem valami
közvetlen sem pedig valami közvetett. A kezdet-
nek ezen természetét megpróbáltuk egy speku-
latív mondatban kimondani: »A kezdet az ered-
mény«. Ez a »van« dialektikus többértelműsége
révén valami többszöröset jelent. Egyszer ezt: a
kezdet – az eredményező [das resultare] szó

szerint véve – a magát elgondoló gondolkodás dialektikus mozgása beteljesülésének reflexiója [Rückprall]. Ezen mozgás beteljesülése, az abszolút eszme a zártan kibontakozó egész, a lét teljessége. Ezen teljesség reflexiója adja a lét ürességét. Vele kell kezdődnie a tudománynak (az abszolút, magát tudó tudásnak). A mozgás kezdete és vége, s annak előtte ez maga, mindenütt a lét marad. [...] A gondolkodás tárgya ezáltal Hegel számára a magát elgondoló gondolkodás mint a magában forgó lét. A nem csupán igazolt, hanem szükséges átfordításban így hangzik a kezdetről szóló spekulatív mondat: »Az eredmény a kezdet.« (Heidegger 1957, 26–27. o.)

Mint Heidegger írja, a kezdet „az eredményeződő [das resultare] szó szerint véve – a magát elgondoló gondolkodás dialektikus mozgása beteljesülésének reflexiója” – vagyis az abszolútum, az abszolút szellem reflexiója az önmagáról való tudásra, amit az abszolút eszme fejez ki. Az abszolút eszme kifejezettsége az abszolútumnak önmön *magánvalóságára* irányuló reflexiója, amely utóbbi ekképpen mint a teljes, azaz abszolút lét, valóság *ürességében* artikulálódik. A létnek, a valóságnak ezen üressége, mint az „első tagadás” a „második tagadás” révén szűnik meg önnön ürességéből, s lesz a magánvaló-lét magán- és

magáért-való-létté. Az abszolútumnak ezen *konkrét léte* az abszolút tudat, mint magát elgondoló gondolkodás, s magában forgó lét. Az abszolútum ekképpen lesz egyszerre lét és létező, s ezen azonosság tételezése az ontológiai differencia hiányát jelenti Hegelnél.

- 70 Hogemann und Jaeschke 1977, 86. o.
 71 „Ezen mozgás beteljesülése, az abszolút eszme a zártan kibontakozó egész, a lét teljessége. Ezen teljesség reflexiója adja a lét ürességét.” (Heidegger 1957, 27. o.) Az abszolút szubjektum mint abszolút nem-objektum fogandó fel, s ekképpen objektíve semmis. A lét teljessége a lét meghatározatlansága és közvetlensége, amely lét önmagára irányuló reflexiója pusztán magánvalóságára irányuló reflexió, amely önmagát mint „tisztá semmit” látja.
 72 Az abszolút valóság mint abszolút szubjektum, azaz abszolút nem-objektum a lét *pusztán önmagaságaként* értelmezendő.
 73 Ez a heideggeri ontológiai differencia átértelmezése, vagyis, hogy a lét és létező különbsége csak a *magánvalóság* mint az abszolút szubjektum önmagasága, vagyis abszolúte *szubjektív* léte és a létező mint olyan, azaz az *objektív* valóságos közötti különbségként értelmezendő.
 74 Uo.

